

Den flygande holländaren

Denna artikel är hämtad ur Jan Brobergs bok "Den heliga Graal och Zorro" och återges här med förlagets tillstånd. Boken kan beställas från: Carlsons bokförlag Stora Nygatan 31 111 27 Stockholm tel 08-11 23 49

I början av januari 1843 hade Richard Wagners opera "Den flygande holländaren" premiär i Dresden. Den tyske tonsättaren hade fått inspiration till ämnet under en strapatsfylld sjöresa några år tidigare till London, då det fartyg som han och hans hustru färdades på tvingades söka nödhamn på grund av stormar. Men detta äventyr var inte den enda inspirationskällan—i sin självbiografi påpekar Wagner att han också läst Heinrich Heines version av sägnen om den flygande holländaren och fängslats framför allt av "det sätt, på vilket han behandlade havets Ahasverus".

Handlingen i Wagners romantiska opera är i korthet följande:

En norsk skeppare som heter Daland har på väg hem fått söka nödhamn åtskilliga mil från destinationsorten. Ett gåtfullt, svartmålat fartyg uppenbarar sig, och Daland möter då dess kapten, en olycklig holländare, som drabbats av en förbannelse, och som har rätt att gå i land blott vart sjunde år. Daland, som förhäxas av hans rikedomar, berättar om sin vackra dotter, Senta, som sedan länge fascinerats av den märkliga legenden om den osalige sjömannen. I andra akten sjunger hon balladen om denne holländare, som kan nå frälsning, om en kvinna ger honom sin trofasta kärlek. Senta vill gärna bli den kvinna som kan rädda holländaren, och när Daland kommer hem med den gåtfulle man som han träffat under hemfärden tror sig Senta känna igen främlingen. Efter några förvecklingar av olika slag, då bl.a. den olycklige kaptenen tror sig sviken av Senta och gör sig beredd att återigen gå till havs utan att ha

nått frälsning kastar hon sig i havet och drunknar—den flygande holländaren har äntligen fått ro, och de bägge stiger mot himlen.

Motivet med den flygande holländaren har utnyttjats också på flera andra sätt inom konsten och litteraturen. Bland romaner på det här temat märks bl.a. den engelske äventyrsförfattaren Frederick Marryats "The Phantom Ship", som skrevs på 1800-talet och som föreligger i flera svenska översättningar (en av de senaste: "Flygande holländaren" 1984). En märklig tysk variation står de båda science fiction-författarna Erik Simon och Reinhard Heinrich för: i "Die ersten Zeitreisen" 1977 ("Baklänges genom tiden" 1981) framställs den flygande holländaren som en farkost tillverkad av några tidsresenärer, som blivit av med sin tidsmaskin, och som nu kryssar kring Goda Hoppsudden i väntan på sin egen tidsålder. Undra på att andra seglare i dessa farvatten blir mystifierade av detta spökskepp. . .

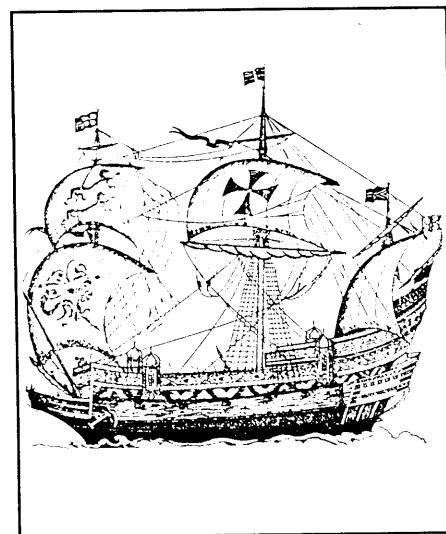
Även svenska författare har fascinerats av legenden. Till lyrikerna hör Viktor Rydberg, som i "Dikter" (1882) publicerade ett långt poem med just titeln "Den flygande holländaren", där första strofen lyder:

"Det finns ett skepp, som går och går, men aldrig går i kvav; kaptenen många hundra år har drivit kring på hav och svurit med förtvivlans lust på rorsman vid hans ratt som ej kan köra upp på kust i någon stormig natt. "

För Rydberg blir "den flygande holländaren" en symbol, enligt honom själv "en bild av den oroligt jäktande mänskligheten", som pressas mellan å ena sidan drömmen om den oskuldsfulla barndomen och å den andra längtan efter döden.

Man vad ligger egentligen bakom sagan om den olycksalige skepparen?

För att få grepp om problemet måste man gå tillbaka till de tidigaste framställ-

ningarna av legenden.

Richard Hennig, den framstående men kontroversielle tyske geografen och kulturhistorikern, har tagit upp ämnet i en av sina uppsatser i "Var låg paradiset? Kulturhistoriska och geografiska gåtor" (1956). Enligt honom blev historien om den flygande holländaren nedtecknad först år 1830, men den förekommer i ett par olika versioner, som båda tycks vara ungefär lika ursprungliga. Den ena talar om en holländsk kapten, som heter van Straten, och som gått till sjöss med sitt skepp på en långfredag och därför fått Guds straff att irra omkring på haven ända till den yttersta dagen utan att kunna söka hamn. Den andra berättar om en sjöfarare som svurit en ed att till varje pris runda Godahoppsudden, hurdant än vädret var, för att i tid kunna nå sin destination i Indiska Oceanen.

Av allt att döma har de här sagorna ibland kopplats samman med andra skildringar av spökskepp, som sjömän påstått sig ha mött under sina resor på de sju haven. Under 1800-talets romantiska decennier smyckades legenden sedan med ytterligare detaljer som att den flygande holländaren endast skulle kunna finna ro, om en kvinna offrade sig för honom—det är exempelvis här som Richard Wagners inledningsvis nämnda opera kommer in i bilden.

Nu är det ju så att många sagor har en verklighetsgrund att bygga på, och det gäller även berättelsen om den flygande holländaren.

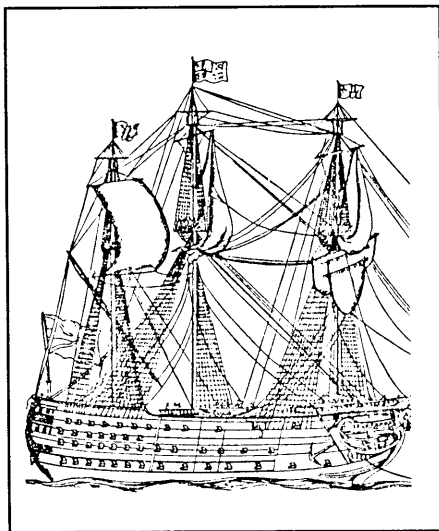
Först och främst har det betonats att skildringarna av det gåtfulla spökskeppet som framför allt tycks dyka upp i dimma och storm helt enkelt beror på synvillor. Man har naturvetenskapligt försökt förklara fenomenet som luftspeglingar, hägringar av olika slag, ungefär av samma typ som kan möta i öken-trakter.

I och med att den flygande holländarens irrfärder förlagts inte bara till haven i allmänhet utan till Godahoppsudden, Afrikas sydspets, och till Kap Horn, Sydamerikas sydligaste udde, i synnerhet, har man också antytt att det där kan finnas klippformationer, som på avstånd och i dåligt väder kan likna ett skepp under segel. Det tycks under alla omständigheter gälla Kap Horn, där det finns en sådan klippa, och varifrån det finns rapporter om kusliga spökskepp.

Men det är både möjligt och troligt att det också finns en så att säga historisk sanning bakom legenden.

Versionen om en kapten som går till sjöss en långfredag och därmed får sitt domedagsstraff är antagligen besläktad med Ahasveruslegenden dvs. berättelsen om den vandrande juden, skomakaren, som knuffade undan Jesus när denne sökte vila framför hans dörr på vägen till Golgata, och som därför dömdes att vandra utan rast, utan ro genom århundradena till den yttersta dagen. Denna holländarvariant kan i det här sammanhanget lämnas därhän.

Betydligt intressantare ur historisk synvinkel är skildringen av kaptenen som svär att han till varje pris skall runda Godahoppsudden och som genom sitt trots mot Gud och sitt övermod döms till att fortsätta att segla utan att kunna gå i hamn. Richard Hennig har understrukit att den här legenden måste ha uppstått tidigast under 1500-talet, då de geografiska upptäckterna—t.ex. av sjö-

vägen till Indien—gjordes. Men, säger Hennig, troligen uppkom den först under 1600-talet, ”då ju holländarna nådde höjdpunkten som sjömakt”.

Det kan finnas anledning att här skissera bakgrunden till den holländska uppmarschen som en av de viktigaste sjönationerna under det seklet.

Nederländerna hade grundlagts genom unionen i Utrecht år 1579 men var egentligen bara ett förbund av stater, som alla var likaberättigade. Förbundet hade emellertid ett gemensamt organ, Generalstaterna, som ansvarade för t.ex. utrikespolitiken. Under 1500- och 1600-talen drabbades förbundet av inre kriser, som bl.a. hade att göra med motsättningar mellan inflytelserika borgarfamiljer och det oraniska furstehusets representanter. Religiösa motsättningar satte också sin prägel på utvecklingen. Kontroverser i fråga om handels- och sjöfartsintressen ledde till ett krig mellan England och Nederländerna på 1650-talet, och det resulterade i sin tur i att handeln under en period avtog och att fattigdomen bredde ut sig i landet. Under Vilhelm III:s tid stärktes Nederländerna inte minst genom att man lyckades slå tillbaka det av Ludvig XIV:s Frankrike igångsatta angreppet 1672.

Nederländerna lyckades under det här århundradet skaffa sig en ekonomisk

maktställning som är förbluffande. Det var i och för sig flera faktorer som samverkade härtill—man kan peka på gemene mans arbetsamhet, på invandrande köpmäns kapitalinförsel osv.—men viktigast var kanske ändå samfärdselns förskjutning mot väster, mot Atlanten. Industrin sköt fart med diamantslipe-rier, porslinsfabriker, väverier m.m., och handel och sjöfart kom att blomstra som aldrig förr.

Östersjöhandeln var utan tvivel den viktigaste för holländarna, men de hade också siktat in sig på sjöfarten i Indiska oceanen, sedan Spanien mot slutet av 1500-talet försökt utestänga dem från möjligheten att handla via Lissabon. År 1595 seglade Cornelis Houtman runt Afrikas sydspets till Java, och det blev startskottet för flera holländska kaptener att ta sig fram samma väg. År 1602 grundades det ostindiska kompaniet, och det fick fullmakt att sluta överenskommelser med furstar i Asien, som kunde vara intresserade av ett handelsutbyte. Det bör här nämnas att en holländsk statsman som hette Hugo Grotius redan år 1609 publicerade ett verk med titeln ”Mare liberum”, där han hävdade havens frihet—skälet var naturligtvis att han så att säga statsrättsligt ville förankra holländarnas handel i Ostindien.

Java kom att bli ett centrum för holländarnas färder i den ostindiska arkipelagen. Borneo, Malacka och Sumatra blev områden som handelspolitiskt behärskades av dem liksom Ceylon, vissa delar av Australien och Tasmanien samt Kaplandet. Men det bör samtidigt understrykas att det knappast var fråga om någon riktig kolonisation. Kontrollen över de här områdena skedde genom köpmän och faktorier.

De sjökaptener som förde sina skepp mellan Nederländerna och Ostindien via Godahoppsudden var ute på färder som varade i omkring ett år. Vindförhållandena på Indiska oceanen kring Godahoppsudden var sådana att de inte sällan kunde vålla avsevärda förseningar,

som i sin tur i vissa fall kunde leda till ekonomiskt avbräck. Det är mot den bakgrunden som den flygande holländaren avtecknar sig i sin spöklika gestalt.

Man skulle alltså kunna tänka sig att ursprunget till historien om den flygande holländaren skulle vara en berättelse om en holländsk skeppare, som driven av ekonomiskt vinstbegär far ut i förban- nelser, då vädrets makter tycks hindra honom från att fullfölja en seglats runt Kap på beräknad tid.

Men som den tyske forskaren Rolf Engert visat i en uppslagsrik essay med titeln "Die Sage vom Fliegenden Holländer" (1927) är detta ingalunda hela sanningen. Engert gör en noggrann analys av hela den flygande holländaren-kom- plexet och kan genom att jämföra en rad 1500- och 1600-talskällor med varandra konstatera att många av inslagen i sagan faktiskt härstammar från de samtida skildringar som existerar om Bartolomeo Diaz' och Vasco da Gamas första färder till och runt Godahoppssudden på 1480- respektive 1490-talen. De här bägge sjö- fararnas historiska insatser har sedan gjort ett så starkt intryck på det följande år- hundralets sjömän att dessa efter hand broderat ut berättelserna, försett dem med allt fler sällsamma inslag och slutligen förankrat dem i länder, där sjöfarten spelat en väsentlig roll. Så hamnar sagan till slut i Holland, där den får sin speci- ella utformning just under holländarnas handelsuppsving under 1600-talet.

Engerts resonemang är så övertygan- de att det inte finns några egentliga skäl att ifrågasätta hans slutsatser. Men man kan fortsätta att fundera över vad det var i sagan som gjorde att den kunde leva vidare och bli ett begrepp också i vår tid. Är det till syvende og sist bilden av den flygande holländarens övermod, hans dumdristighet att sätta sig upp mot Gud och att utmana elementen, hybrismoti- vet och syndastraffet som fascinerar oss mer än något annat?

Jan Broberg

Marknadsdomstolen förbjuder laserreklam

Sedan september 1987 har Konsu- mentverket försökt få "laserterapeuten" Anni Norling att vara återhållsam i sin marknadsföring. Ärendet nådde så småningom Marknadsdomstolen, som den 18 mars 1992 förbjöd ett antal for- muleringar som hon hade använt i sin reklam i tunnelbanan i Stockholm. De förbjudna formuleringarna var:

1. "Med laser behandlar vi... in- flammationer, bihålor, depressioner, håravfall, vårtor, leverfläckar, övervikt m.m."
2. "Redan i ganska unga år började lockarna falla. Att jag skulle få tillbaka håret efter fyrtio trodde jag väl aldrig skulle vara möjligt. Efter behandling med laserpenna har det växt ut igen."
3. "Min vårdeppighet började redan i grundskolan, det blev bara värre med åren. Efter kombinerad akupunktur och laserbehandling mår jag bra även i fe- bruari och mars."

I sitt domslut för domstolen ett vik- tigt principresonemang om den bevisning som krävs för medicinska påståenden i reklam:

"Som framhålls i motiven till mark- nadsföringslagen och i tidigare beslut av marknadsdomstolen... ställs speciellt höga krav på vederhäftighet i fråga om framställningar som innehåller medicinsk argumentering och som riktar sig till grupper som kan antas vara mindre kri- tiska än konsumenter i allmänhet. Ex- empel på sådana grupper är sjuka personer eller personer med övervikt. Det åligger den som marknadsför en vara eller tjänst att styrka att vad som därvid påstås är riktigt. *Det beviskrav som marknadsfö- ringslagen ställer på marknadsföraren be- träffande påståenden om medicinska ef- fekter är mycket långtgående. Lagen måste*

sålunda innebära att ett påstående av så- dan art normalt skall kunna styrkas med utredningsmaterial som enligt vetenskap- liga bedömningsgrunder är övertygande." (Vår kursivering.)

En stor del av domsprotokollet handlar om Norlings påstående att laser hjälper mot "värk". Till stöd för detta hade hon dels lämnat in intyg från per- soner som blivit bättre efter hennes be- handling, dels några vetenskapliga ar- tiklar. Om intygen konstaterade dom- stolen:

"Vad gäller de intygsgivande personer som uttalat sig i brevform finns det ingen anledning att ifrågasätta deras uppgifter att de efter laserbehandling känt sig be- friade från bl a värk. Med hänsyn till det långtgående beviskravet kan dock inte dessa intyg anses som bevis för att laser har effekt mot värk."

På grundval av de inlämnade publi- kationerna ansåg domstolen ändå att Norling hade "uppfyllt rimliga krav på vederhäftighetsbevisning" i fråga om lindring av värk. Domstolen framhöll därefter att det strider mot god affärssed att "i marknadsföring erbjuda behandling för sjukdom som kräver läkarvård. Detta gäller även om marknadsföraren kan styrka att behandlingen kan ha verkan." Norling tillhölls därför att inte uppge att behandlingen hjälper mot värk, "om inte samtidigt tydligt anges att man bör söka läkarvård för värk som inte bara är tillfäl- lig." Utslaget var enhälligt.

S O H